

Mester és tanítvány
Kniezsa István válogatott névtani műveinek kiadása
Kiss Lajos gondozásában

1. KNIEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI. században. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. VIII + 105 lap + 1 térk. — 2. KNIEZSA ISTVÁN, Kelet-Magyarország helynevei. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. XVII + 205 lap + 1 térk. — 3. KNIEZSA ISTVÁN, Helynév- és családnév-vizsgálatok. (Öt tanulmány). Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 349 lap. — Mindhárom kötet KISS LAJOS bevezető tanulmányával.

1. Kniezsa István (1898—1965), a XX. század magyar nyelvtudományának egyik meghatározó alakja, lassan már negyven éve nincs közöttünk. Emléke azonban ma is eleven az őt ismerők körében, művei pedig a klasszikus szakirodalom rangjára emelkedve változatlan hatóerővel szolgálgják a tudomány haladását. Egykori mesteréről élete alkonyán így emlékezik meg a tanítvány, Kiss Lajos: „Kniezsa István..., akit a Magyar Tudományos Akadémia 1939-ben levelező tagjául választott, előkelő helyet foglal el a magyar nyelvtudomány történetében. A XX. század közepének kiemelkedő magyar nyelvtudósai közé tartozik, akinek legelvitathatlanabb érdemei a helynévkutatás terén vannak. Ilyen kérdésekben az ő eredményeit nemhogy mindmáig nem lehet megkerülni, hanem egyenesen belőlük kell kiindulni.” (KISS LAJOS, Kniezsa István, a helynévkutató és telepü-

léstörténész. A „Magyarország népei a XI. században” c. Kniezsa-mű második kiadása bevezető tanulmányának első lapján; a könyv bibliográfiai adatait l. fönt).

Miközben Kniezsa munkássága változatlan elismertségnek örvend napjainkban is, a kutatóknak és érdeklődőknek folyamatosan szembesülniük kellett egy prózai ténnyel: a sokszor hivatkozott névtani művek zöme alig hozzáférhető: csak néhány nagykönyvtárban vagy egyetemi, kutatóintézeti szakkönyvtárban érhető el. Pedig a történeti névkutatás és névtani oktatás látványos fellendülést mutat az utóbbi időben. Szükség van tehát a legjelesebb tanulmányok, kézikönyvek újbóli kiadására.

Az ELTE Szláv Filológiai Tanszékének 1994-es vállalkozása után, amikor is Kniezsa szlavisztikai cikkeiből készült egy kiadvány (l. Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Kniezsa István válogatott írásaiból. Az írásokat válogatta és az előszót írta: KISS LAJOS. Szerkesztette KISS LAJOS és NYOMÁRKAY ISTVÁN [a címszöveg németül is]), az újabb kezdeményezés és kivitelezés érdeme a Lucidus Kiadóé, amely a Kisebbségkutatás Könyvek sorozatában három új Kniezsa-kötettel állt elő. Mindhárom kiadvány írásai a történeti névtan köré csoportosíthatók, de jellegzetesen interdiszciplináris művek: a magyar nyelvészetten kívül sok szállal kapcsolódnak a szlavisztikához, germanisztikához, romanisztikához, illetve a Kárpát-medence település- és népiégtörténetéhez. A kötetek bevezető tanulmányait Kiss Lajos írta, és ő vállalta a harmadik kötet szövegeinek sajtó alá rendezését is (az első kettő faksimile-eljárással készült). Kiss Lajos személyében a legalkalmasabb filológus kapta ezt a feladatot, hiszen ő nemcsak mint tanítvány és barát került szoros kapcsolatba Kniezsával, hanem pályaképet is írt róla: először 1968-ban (MNyTK. 123. sz.), majd 1994-ben „A múlt magyar tudósai” sorozatban.

Immár lezárult egy másik életmű is, Kiss Lajosé. A sors kegye, hogy váratlan halála előtt, 2003 februárjának elején még értesülhetett a jó hírről: a nagyra becsült tanárnak és atyai barátnak szánt könyvsorozat sikerrel révbe ért, napvilágot látott az utolsó kötet is. Állítson most rendhagyó emléket e három könyv a mesterré lett tanítványnak, Kiss Lajosnak is!

2. Kerek negyven esztendő volt Kniezsa István, mikor 1938-ban, Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján háromkötetes reprezentatív kötet jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában a két világháború közti időszak jeles tudósainak közreműködésével. Ebben tette közzé Kniezsa középkori helynévkutatásainak első nagyívű tanulmányát „Magyarország népei a XI. században” címmel. A több mint száz lapos, kiváló térképpel illusztrált összefoglalás nyelvészeknek, történészeknek, régészeknek ma is gyakran idézett, időtálló alpműve, melyben szerzője fölényes anyagismeretről, kitűnő szintetizáló képességről tesz tanúbizonyságot. Mint Kiss Lajos bevezető tanulmánya utal rá, Kniezsa nemcsak a XI. századi okleveleket tanulmányozta át, hanem a könyvnyomtatás előtti magyar helyesírás feltárása érdekében lényegében az egész ómagyar kort (l. tőle: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp., 1952.), az oklevelek közül pedig mindenekelőtt az 1400 előttiakat. A helynévi szórványokat nemcsak elolvasta és etimologizálta, hanem lokalizálta is, megkeresvén későbbi-mai megfelelőiket. Így az eredendően nyelvészeti vizsgálat településtörténeti, történeti földrajzi szintézissé kerekedett. Ezzel a művel Kniezsa elődjét, Melich Jánost, a budapesti egyetem másik híres szlavisztika-professzorát követte, aki „A honfoglaláskori Magyarország” (Bp., 1925—1929.) c. művével már irányt szabott a történettudományi ihletésű nyelvészetnek és névkutatásnak.

„Kniezsa István vizsgálatainak fő eredménye abban összegezhető — írja Kiss Lajos (i. m. II) —, hogy Magyarországon a XI. században csak két olyan nép lakott, amely nagyobb területeken zárt tömegekben tömörült, és a vidék népi jellegét is meghatározta. Ez a két nép a magyar és a szláv. Rajtuk kívül jelentékenyebb szórványokat csupán a török nyelvű besenyők alkottak, de helynevekben jelentősebb nyomokat ők sem hagytak hátra maguk után. Németek néhány apróbb foltokban éltek Nyugat-Magyarországon és talán a Balaton körül, bár erre vonatkozóan nincs határozott bizonyíték. Románoknak XI. századi jelenlétét pedig nem igazolja semmiféle adat, sőt támpont sem.”

A településtörténeti konklúziók levonásán túl a tanulmány hozadékának tekinthető számos nyelvtörténeti, névtipológiai és általános módszertani tanulság. Ezek közül kiemeljük például azt, hogy a korai történet szempontjából kiemelt fontosságú törzsnévi helyneveknek négy fő jellemzőjük van: 1. az ország területén szétszórva található, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adattal igazolt magyar nyelvterület határát, 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar (vö. i. m. IV). — A XI. századi Magyarország szláv lakosságának nyelvi hovatartozása is terítékre kerül a műben. Erről több okból is nehéz határozottabb véleményt mondani. Nemcsak a korai idők szerény adatmennyisége inti a kutatót óvatosságra, hanem az is, hogy ekkor még a különböző szláv dialektusok nem távolodtak el nyelvileg olyan mértékben egymástól, hogy hátrahagyott helynévi nyomaikat egyértelműen a mai nyelvek valamelyikéhez köthetnék. Inkább kizáró jellegű megállapítások tehetők, például arra vonatkozóan, hogy sem ólengyel, sem óorosz nyelvjárások nem játszhattak szerepet a Kárpát-medence XI. századi nyelvi életében. — Nagyon fontos módszertani tanulság például az, hogy a nevek magyarázata során nem elég az etimont meghatározni, hanem a helynévadás népi-nyelvi hátterét is ki kell deríteni.

Nagya értékeli Kiss Lajos a mű adattári részét és azt a színes, kihajtható térképlapot, amely a Magyar királyi Térképészeti Intézetben készült, a kiváló térképész, Glaser Lajos közreműködésével a XI. századi Magyarországról. Nem mulasztja el a bevezető tanulmány felhívni a figyelmet az utóbbi évtizedek néhány idevágó kézikönyvére, tanulmányára. A történészek közül Györffy György és Kristó Gyula neve és munkássága kerül szóba, de nem maradhat ki a sorból Kiss Lajos méltán híres műve, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” sem.

3. Nem sokkal a Szent István-émlékkönyv megjelenése után, 1943—44-ben újabb impozáns tanulmánygyűjtemény jelent meg a történettudomány tárgy körében „Magyarok és románok” címmel (I—II. Bp. Szerk. DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ). E gyűjtemény első kötetében (111—313) olvasható Kniezsa István újabb, könyv méretű tanulmánya, a „Keletmagyarország helynevei”, amely Kiss Lajos értékelése szerint (2. kiad. VII. lap): „a legmódszeresebb és leggazdagabb tartalmú szakmunka a XX. század első felének magyar névtudományi irodalmában. Ebben Kniezsa a történeti Erdélynek és peremvidékeinek ... az oklevelekben 1400-ig felbukkanó összes mai helységnevet feldolgozta és nyelvi eredetük szerint osztályozta. A magyar helységneveken túlmenően tüzetesen megtárgyalta az erdélyi szász, valamint a román helységneveket is. Mindezekből azt a településtörténeti következtetést vonta le, hogy a helységnevekkel igazolható népek (szlávok, magyarok, szászok, románok) közül kétségtelenül a románok érkeztek legkésőbb. Csak kivételszerűen akad ugyanis olyan helységnevé, amely akár a magyarban, akár az erdélyi szászban a románból származik, ha az már 1400 előtt előfordul a forrásokban.”

Hatalmas egyéni teljesítmény volt ez akkor, amikor a történeti földrajznak és a helynévmagyarozatnak az előmunkálatai még igencsak hézagosak voltak. Ha csak az etimológiai oldalt nézzük is: a magyar nyelvtörténet ismeretén kívül megbízható szlavisztikai, germanisztikai és romanisztikai (ez esetben román nyelvi) felkészültségre volt szükség kitűzött feladatának megoldásához. Mindezek meglétéről meggyőzően tanúskodik „A magyar helynevek”, „Szász helynevek”, „Román helynevek”, illetve „Dülőnevek” fejezete, de ezekkel egyenértékű jelentőséggel bír az elméleti bevezető fejezet és az említettekhez csatlakozó településtörténeti összefoglalás. Kniezsa e műve alapozta meg a korszerű magyar helységnevé-tipológiát, amelynek tömör összefoglalása BÁRCZI GÉZA szókincstörténeti tankönyvében is olvasható (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás, 142—62). Kétségtelen, hogy ezt a rendszert azóta több ponton finomították (l. pl. KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976.), de lényegi revíziójára nem volt szükség.

Kiss Lajos bevezető tanulmánya Kniezsa nyomán dióhéjban áttekinti Erdély korai településtörténetét az itt található népek helyfoglalása szempontjából, és utal azokra a módszerekre, adatokra, amelyek e kényes területen a kutató munkáját hitelessé teszik. Kniezsa művének végén

értékes függelékek vannak; ezek akár önmagukban is megállják a helyüket. Az első függelék Kelet-Magyarország 165 víznevét tartalmazza, rövid etimológiai megjegyzésekkel. Alapja az a tanulmány, amely 1942-ben jelent meg Kolozsváron „Erdély víznevei” címmel. A második függelék az „1400-ig előforduló mai helységek neveinek eredete”, amely etimológiai szócikkeinek tömörségével, átgondoltságával mintegy előképe a FNESz.-nek. A harmadik függelékben 26 mutató található középkori határjárásokból a keleti magyar nyelvterületről. Az eredeti kiadásban még hat térképmelléklet is található; ezek külön-külön ábrázolják az egyes nyelvekből származó helyneveket, illetőleg a bizonytalan vagy ismeretlen eredetűeket. A mostani második kiadás csupán az összesítő térképet tartalmazza, tipográfiailag „feljavítva”.

A bevezető tanulmányt ezúttal is a jelenre és közelmúlt kutatásaira történő utalás zárja. Szóba kerül ismét Györffy György történeti földrajza, azoknak a megyéknek a felsorolásával, amelyek a szóban forgó területen már hozzáférhetők. Említés történik CORIOLAN SUCIU történeti helységnevtáráról mint hasznos forrásról, JAKÓ ZSIGMOND kiváló forráskiadványairól (Erdélyi okmánytár I. 1997., ill. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I—II. 1990.), továbbá az „Erdély története” (I—III. 1986.) és az „Erdély rövid története” (1989.) című kézikönyvekről. Természetesen itt is megemlíttetik a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”, melynek különösen a 4., bővített kiadása dolgoz fel nagyszámú erdélyi, illetőleg romániai helynevet. (Itt a lista további Kiss Lajos-tanulmányokkal is kiegészíthető, l. pl. Székelyföldi víz- és helységnevek: Nyr. 1979: 468—72, Erdély a helynevek tükrében: Nyr. 1992: 90—4, Erdély vízneveinek rétegződése: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1997. 199—210; stb.).

4. A harmadik kötet, amely öt Kniezsa-tanulmányt foglal magában „Helynév- és családnév-vizsgálatok” címmel jelent meg. Kiss Lajos ezúttal „Kniezsa István és a történeti névtan” címen írt bevezető tanulmányt, értékelve azt az erőfeszítést és teljesítményt is, amelyet Kniezsa a helynévkutatás mellett a személynévvizsgálatok terén kifejtett. Az öt tanulmány a közlés sorrendjében a következő: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei (1939.), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei (1942.), A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából (1944.), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek (1949.), A magyar és szlovák családnév rendszer (1965.).

A felsoroltak közül az utóbbi, „A magyar és szlovák családnév rendszer” volt a legnehezebben hozzáférhető, ugyanis csupán kis példányszámban, sokszorosított formában maradt az utókorra. Erről a kiadványról Kiss Lajos a következőképpen tájékoztat: „A magyar és szlovák családnév rendszerrel Kniezsa a településtörténetek számára kíván segítséget nyújtani. Az 1930-as években ugyanis a Mályusz Elemértől irányított magyar településtörténetek elsősorban a vizsgált területek nemzetiségi viszonyainak alakulását kutatták, s legfontosabb forrásaik a családnév voltak. Múlhatatlanul szükségessé vált egy olyan vezérfonal, amely tájékoztat a magyar és szláv családnév típusokról. E vezérfonal elkészítésére Kniezsa István vállalkozott, s 1934-ben három megye (Gömör, Hont, Ugocsa) XVI—XVIII. századi összeírásai alapján felvázolta a magyar, szlovák és kárpátukrán családnév rendszerét. ... Kniezsa rendszerrel litografált formában jelent meg 15 példányban »Felvidéki családnév« címmel. ... Fehértói Katalin kezdeményezésének köszönhetően nagyobb példányszámban 1965-ben került a kutatók kezébe egy sokszorosított kiadványban, melynek »A magyar és szlovák családnév rendszer« a címe. E kiadvány a »Felvidéki családnév« című, 1934. évi munkán kívül annak »A magyar családnév« című előadásnak a szövegét is tartalmazza, amelyet Kniezsa a Györffy Györgytől igazgatott Néptudományi Intézetben tartott 1947-ben” (i. m. 25—6). A „Felvidéki családnév” első, nagyobbik egysége a magyar és szláv névképzéssel foglalkozik, amely nemcsak a szó szoros értelmében vett családnévképzést jelenti, hanem részletes morfológiai elemzését adja azoknak a kicsinyített, becézett személynévi formáknak is, amelyek másodlagosan családnévvé válhattak. Ami a magyar neveket illeti, az itt elemzett névalakokon keresztül bepillantunk a kései ómagyar és a középmagyar kor becéznév-

képzésébe is, mert a családnevekben konzerválódott egykori keresztnevek az egyelemű névadás korszakára és a későbbi korok személynévi alapú megkülönböztető neveire is fényt vetnek. A tanulmány második nagy egysége a családnevek „fajai”-t tekinti át, ami lényegében a főbb — névtani értelemben vett — eredetbeli kategóriák felvázolását jelenti (személynevekből, közszavakból, helynevekből eredeztethetők). A családnevek feltárása terén az utóbbi időben Kázmér Miklós végezte a legnagyobb munkát a „Régi magyar családnevek szótára, XIV—XVII. század” (Bp., 1993.) című munkájával. E hatalmas adattár Kniezsa nyomán járva korszerű névrendszertani feldolgozásra vár!

Kniezsának a családnevek kutatásában szerzett elvitathatatlan érdemei mellett mégiscsak a helynévtan volt a kedvenc területe. A helynevek vizsgálatát számos tudományág szolgálatába tudta állítani. Az eszergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helyneveit például az etimológián kívül kitűnően lokalizálta és azonosította későbbi névadatokkal, és ezzel a történeti földrajznak tett nagy szolgálatot. A zobori apátság XI. századi okleveleinek sokoldalú megváltásával a mondottakon túl a hang- és helyesírástörténet eredményeit fejlesztette tovább, az Ecsedi-láp szláv eredetű helyneveinek elemzésével a szláv nyelvtörténet, névtan és településtörténet területén alkotott maradandót. — Legismertebb módszertani tanulmánya azonban alighanem „A párhuzamos helynévadás”, amely az együtt élő népek névadási gyakorlatának és nyelvi kölcsönhatásának egy bizonyos aspektusát, a névfordítás lehetőségét, illetőleg az egymástól független, azonos szemléletű, „párhuzamos” névadását vizsgálja. Az átvétel — fordítás — párhuzamos névadás összefüggésének tüzetes elemzését eredetileg nyilván a népiségtörténet interetnikus vitái, Trianonig (és korábbra) visszanyúló fájdalmas viaskodásai motiválták, az eredmény azonban egy mintaszerű névelméleti és kutatásmódszertani tanulmány lett, amellyel Kniezsa saját korát is megelőzte.

5. Van abban valami jelképes, hogy Kiss Lajos élete egyik utolsó írását és utolsó jelentős tudományos erőfeszítését — egy tanulmánykötet szerkesztését — mestere emlékének szentelte. Nyolcvanadik éve felé közeledve talán az is megfordult a fejében, hogy a hátra levő időt, amit a sors még egy idős embernek ajándékol adhat, felhőtlen pihenésre, esetleg néhány dédelgetett etimológia vagy egyéb eszmefuttatás megírására szánja. Mégis „közszolgálatban” volt szinte élete utolsó napjáig. Betegen is. Egy fiatal kolléga habilitációs vitáján olvastuk föl utolsó szakvéleményét a jelölt alkalmasságáról, tudományos teljesítményéről. A szöveg rövid volt, lényegre törő, kristályosan tiszta, tartalmát tekintve elismerő. A bizottság elnöke tolmácsolta Kiss Lajos tanár úr — visszavonhatatlan — távolléte miatt.

Kiss Lajos mielőtt maga is a magyar és egyetemes nyelvtudomány halhatatlanjainak panteonjába költözött volna, fejet hajtott az elődök emléke előtt, és biztatást adott a következő nemzedéknek. Életművének részletes elemzése, méltatása az utókor feladata. Kívánjuk, hogy minél több ifjú névkutató, szlavista és nyelvtörténész merítsen az ő munkásságából is, tekintse őt mesterének, hogy szelleme sokáig éljen. Idézzük végül újra — szabadon — a Kniezsa Istvánnak címzett, de a Kiss Lajosra is illő tisztelgő sorokat:

Jeles névkutatónk, akit a Magyar Tudományos Akadémia is tagjául választott, előkelő helyet foglal el a magyar nyelvtudomány történetében. A XX. század kiemelkedő magyar nyelvtudósai közé tartozik, akinek legelvitathatatlabb érdemei a helynévkutatás terén vannak. Ilyen kérdésekben az ő eredményeit nemhogy nem lehet megkerülni, hanem egyenesen belőlük kell kiindulni.